

Robert Sarah, Nicolas Diat, *Bog ili ništa. Razgovori o vjeri*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2016, 398 str.

Ivan Kordić

ivan.kordic1@zg.htnet.hr

U ovoj knjizi Nicolas Diat, poznati francuski vatikanist, razgovara s kardinalom Robertom Sarahom iz Gvineje, kojega je 2014. godine papa Franjo imenovao prefektom Kongregacije za bogoštovlje i disciplinu sakramenata. S francuskog izvornika Cardinal Robert Sarah avec Nicolas Diat, *Dieu ou rien. Entretien sur la foi*, objavljenog 2015. godine, tekst je na hrvatski preveo Stjepan Bagarić.

Možda se netko može pitati: Zar hrvatskom čitatelju ne bi bilo korisnije predstaviti njemu bliže duhovne mislioce i crkvene velikodostojnike, one koji pripadaju europskom povijesnom, kulturnom i religioznom krugu, nego nekog pobožnog Afrikanca, makar on bio i kardinal svete Rimske Crkve? No, svaka stranica ovih razgovora demantira bilo kakvu skepsu prema ispravnosti ovoga izbora i potvrđuje istinitost tvrdnje koju njegov voditelj u svom *Uvodu* iznosi o afričkom kardinalu:

»Kardinal Sarah izniman je duhovni učitelj; čovjek velik po svojoj skromnosti, voditelj blag i čvrst, svećenik koji se ne umara govoriti o Bogu kojega ljubi. Kardinal Robert Sarah ima izvanredan životopis, iako je sam uvjeren da mu je život posve običan. Kardinal Sarah je Bogu prijatelj, čovjek milosrđa i opraštanja, čovjek šutnje, dobar čovjek« (12).

I ne samo to. Hrvatski čitatelj ovu knjigu može iščitavati i kroz prizmu sličnosti onoga što je ovaj kardinal proživljavao u borbi za svoju Crkvu i za svoj narod i onoga što je proživljavao hrvatski mučenik Alojzije Stepinac, a što je u svom *Predgovoru* istaknuo i kardinal Josip Bozanić:

»Za hrvatske će čitatelje, a posebno za vjernike, to štivo biti vrijedno otkrivanje oduševljavajuće snage Kristove novosti, ali i pronalaženje sličnosti života dviju mjesnih Crkava, naročito u okolnostima komunističke diktature. Zapravo je zapanjujuće koliko su u tako različitim krajevima svijeta vidljive podudarnosti proživljavanja iste ideologije koja je promicana pod odrednicama marksizma, komunizma i materijalizma. Ta se bezbožna ideologija i ondje služila istim metodama praćenja i zatvaranja crkvenih službenika, konfiskacijama, nacionalizacijom, otimanjem crkvenih dobara i raznih oblika zlostavljanja, pri čemu su laž i nasilje bili omiljeno oružje partijskoga i državnoga aparata koji je izazivao strah.

Kao pastir branio je slobodu savjesti i ispovijedanja vjere; nosio je u sebi svijest da mora govoriti i kada je to bilo krajnje opasno; bilo mu je jasno da bez istine država i društvo hode u tami. Vjerujem da će hrvatski katolici lako prepoznati istu snagu vjerničkoga svjedočenja do plodova mučeništva« (6).

Stoga one koji to zbog mladosti ili zaborava ne znaju valja podsjetiti da je Sarahov progonitelj bio Sékou Touré, veliki prijatelj Stepinčeva progonitelja Josipa Broza Tita.

U prvom poglavlju razgovora kardinal govori o svom djetinjstvu u Gvineji, o dječaćiću koji je od malih nogu imao osjećaj Božje prisutnosti, koja ga je u životu tako intenzivno pratila da ga je dovela i do kardinalske službe u Rimu. Iako snažno određen animističkom tradicijom svojih predaka, obraćenje njegovih pobožnih roditelja na katoličku vjeru i snažno svjedočanstvo francuskih misionara spiritanaca u njemu je probudilo i produbljivalo želju za svećeničkim zvanjem, što ga je odvelo u sjemenišnu školu u Obali Bjelokosti, na studij teologije u Francusku, a nakon svećeničkog ređenja i u Rim.

Tema razgovora u drugom poglavlju kardinalov je život od studija Svetog pisma u Rimu do imenovanja pročelnikom papinskog karitasa *Cor unum*. A studij ga je ubrzo doveo do spoznaje: »Treba znati ponizno prepoznati da je potreban cijeli život kako bi se proučavala riječ Božja i stekla mudrost koja dovodi do ljubavi« (65). A kao mladi svećenik u Rimu je bio izravan svjedok početka liturgijske obnove krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća, pa o tom iskustvu kaže: »U to sam doba shvatio da je liturgija najdragocjeniji *sveti* trenutak, u kojem nam Crkva omogućuje da se na jedinstven način susretnemo s Bogom« (67). Nakon studija u Rimu i kratkog boravka u Jeruzalemu mladi svećenik je pak imenovan župnikom u malom mjestu na morskoj obali Gvineje, gdje je brzo iskusio koliko narod trpi pod komunističkom diktaturom Sékou Touréa i pod kasnijim vojnim režimom generala Lansane Contéa, zatim osjetio draž i probleme s kojima se susreće profesor i ravnatelj sjemeništa Ivana XXIII. u Conakryju, da bi godine 1979., kao najmlađi nadbiskup na svijetu, postao upravitelj tamošnje nadbiskupije, gdje je djelovao sve do 2001. godine, kad ga je papa Ivan Pavao II. imenovao tajnikom Kongregacije za evangelizaciju naroda, a Benedikt XVI. 2010. kardinalom i tajnikom Papinskog vijeća *Cor unum*. No, o svim tim imenovanjima i napredovanju na ljestvici službi u Crkvi on vjerodostojno tvrdi:

»Časti koje Crkva može udijeliti nekim svojim sinovima jesu u prvom redu milost Božja, kako bi vjera, nada i ljubav što bolje zračile. Napast pomodnosti prava je kuga. U Crkvi nije riječ o ljudskom promicanju nego samo o nasljeđivanju Sina Božjega. Užitici iz crkvenjačkih salona samo su bezvrijedna varljiva svjetlucanja. Papa Franjo često opravdano upozorava na Sotoninu pomodnost. I danas, kad sam predmet povlastica, koje su vezane uz moju ulogu, trudim se ostati u zajedništvu s Bogom s pomoću duboke misaone molitve. Ako sve prinosimo Bogu, onda poniznost dolazi kao dodatak. Čast koja se iskazuje nekom kardinalu, ima smisla jedino ako je to čast Bogu« (105).

U trećem poglavlju kardinal Sarah se prisjeća papâ svoga života, od Pija XII. do Franje. A ovo svoje razmišljanje počinje riječima:

»Dok sam bio dijete, znao sam da na čelu Crkve postoji papa, jer sam u molitvi na misi uvijek čuo izgovarati njegovo ime. Bio je to nedostižni vrhunac i ja sam bio uvjeren da ga nikada neću vidjeti. Zamišljao sam Petrova nasljednika kao čovjeka koji živi u nekoj vrsti raja, a jednako tako i one koji oko njega rade« (111-112).

A danas kao najbliži suradnik pape predstavlja Petrove nasljednike u njihovoj povijesnoj ulozi, odgovornosti i problemima. Tako za Pija XII. kaže:

»Taj je čovjek bio vrlo dostojanstven. Smatram strašnom nepravdom pokretanje osude njegove uloge u ratu. Daleko od ideoloških borbi, povjesničari su započeli svoja istraživanja... Svjedočanstva tisuća Židova, čiju je zaštitu osobno naredio u samostanima po Rimu, pa u papinskim odajama u Vatikanu i u ljetnoj rezidenciji Castel Gandolfu, zaista su potresna... Njegova diplomatska tišina motivirana je željom da ne oteža nečuvenu dramu koja se tada odigravala. Naspram poludjelim i opasnim diktatorima glasna riječ može se pokazati i protuučinkovitom... Iako na drukčijoj razini, i ja sam osobno u Gvineji iskustio progon Sékou Touréa. Upravo iz iskustva znam koliko su represivni i krvavi režimi složeni problem i kako malo koristi javno očitovanje u borbi protiv diktature« (112).

Kod Ivana XXIII. kardinal posebno smatra važnim sazivanje Drugoga vaticanskog sabora, koji je prije svega želio biti osuvremenjenje naviještanja Kristove poruke i brana protiv zavodljivosti materijalizma, liberalizma i relativizma. U kontekstu predstavljanja pontifikata Pavla VI. on brani njegovo zauzimanje za beženstvo svećenika, te tvrdi da ono nije »krivo za oskudicu zvanja u nekim državama« (121), iako ne zatvara oči pred činjenicom da je to mnogima problem. On ne šuti ni o pitanju kontracepcije i enciklike *Humane vitae* i stavlja je u kontekst kršćanske zaštite ljubavi i života kao dara Božjega kojim sjedinjenje muškarca i žene ima božansku, a ne samo ljudsku dimenziju. Posebno naglašava važnost posjeta ovoga pape Africi i njegove nezaboravne riječi:

»U Ugandi je rekao sljedeću odlučujuću rečenicu: 'Nova Isusova domovina je Afrika.' Pa je dodao: 'Vi Afrikanci, vi ste od sada svoji vlastiti misionari!« (124).

A zanimljiv je i odgovor na pitanje o Ivanu Pavlu I.:

»Duljina nekog života sama po sebi ne dodaje mu neku vrijednost... Njegova ljubaznost bila je tako duboka da se pretvarala u zanosnu čistoću. Naspram stanovitoj prljavštini, čak i u Crkvi, uvjeren sam da nije umro uzalud« (126).

Za njega su pak posljednji trenuci Ivana Pavla II. »na ovoj zemlji bili svojevrсна nepisana enciklika«, on je »nosio evanđelje u svom krhkom tijelu jasnije nego ikada prije« (128). A posebno se sjeća prvog susreta s njim 1979. godine:

»Toga rujanskog jutra proveo sam više od sat vremena s Ivanom Pavlom II. Za vrijeme jela, upitao me koliko mi je godina. Odgovorio sam, trideset i četiri. A

on prasne u smijeh i uzvikne: 'Pa vi ste još biskup dječarac! *Un vescovo bambino!*'« (131).

A jednostavan i skladan bio je i njegov odnos s kardinalom Ratzingerom:

»Ivan Pavao II. bio je neprestano zadivljen intelektualnom dubinom i očitim teološkim genijem Josepha Ratzingera. Kardinal je pak sa svoje strane bio očaran uronjenošću Ivana Pavla II. u Boga« (132).

Stoga on ima samo riječi hvale i za pontifikat Benedikta XVI. i duboko razumijevanje za njegovo odreknuće od papinske službe, a papu Franju vidi kao njegova dostojna nasljednika s istinskim misionarskim zanosom Ignacija Lojolskoga.

Kardinal Sarah u četvrtom poglavlju sa svojim sugovornikom razmišlja o potrazi za autentičnom Crkvom u suvremenom svijetu i ne libi se jasno izreći stajališta koja suvremenom, pa ni crkvenom, osobito zapadnom uhu, neće uvijek biti ugodna. Tako naglašava važnost Drugog vatikanskog sabora, čije poruke nerijetko nisu ispravno shvaćene, a njih je stalno i ustrajno nastojao razjasniti i tumačiti upravo kardinal Ratzinger. Zapravo je, prema njemu, glavni problem s kojim su se suočili koncilski oci pitanje odsutnosti Boga iz suvremenog društva, što onda vodi i prema neispravnom pojmu Crkve. Stoga tvrdi:

»Suprotno onomu što se obično misli, glavna teškoća ljudi nije vjerovati ono što Crkva uči na moralnom planu; postmodernom svijetu je najteže vjerovati u Boga i njegova jedinoga Sina« (147).

Treba, dakle, prije svega raditi na produbljenu vjere u Boga u suvremenom svijetu, čemu mora služiti i kolegijalno upravljanje Crkvom i odgoj budućih svećenika. Stoga ni misioniranje ne smije biti sudjelovanje u političkoj borbi i socijalno-ekonomskom razvoju, nego prije svega naviještanje Isusa Krista, promicanje duhovnog života, molitvenog i sakramentalnog. A o položaju žena u Crkvi kardinal ističe:

»Dok putujem na sve četiri strane svijeta, postajem svjestan da pravo pitanje nije površna jednakost, nego upravo poštovanje dostojanstva i slobode žena. Predodžbe o ženama koje nameću zapadnjačka sredstva priopćavanja prečesto su i podcjenjujuće i ponižavajuće. Žensko tijelo se predstavlja kao roba na prodaju za izopačene užitke određenih ljudi« (160).

Prema njemu, nijednom normalnom muškarcu ne pada na pamet da preuzme ulogu materinstva i čudesnu moć ženskoga prenošenja života. Stoga za njega nema dvojbe:

»U tim feminističkim posezanjima vidim opaku aroganciju i krutu volju za vlašću. U evanđeljima Marija zauzima najviše položaje. Eto našega prvoga uzora« (163).

A za pomodnu duhovnost kao izravnu konkurenciju katolicizmu on tvrdi:

»Da, Crkva ima samo jednu metodu: traženje Boga s pomoću molitve i upoznavanje Riječi putem produblivanja i meditiranja. Bez osobne povezanosti s Bogom nema ni ustrajnosti ni perspektive« (164).

Stoga je za njegovo poimanje istinske katoličke vjere ključno pitanje ispravnog shvaćanja i življenja liturgije. Tu nema mjesta ni za promicanje starih crkvenih obreda ni za modernističku razgradnju obrednosti, jer se time obredi odvajaju od istinskog traženja ljubavi Božje. A za istinski molitveni i liturgijski život u Crkvi potrebno je duhovnošću prožeto svećenstvo. Ako je ono takvo, onda neće biti ni krize svećeničkih zvanja, a ni razdora u Crkvi, osobito ne u raznim pitanjima suvremenih ideologija koje rastaču narode i društva. Pa i pitanje međureligijskog dijaloga stvar je zapravo istinske i duboke vjere u tajne kršćanske poruke. Pritom kardinal u istinskom propovijedanju i življenju ove poruke ne vidi nikakvu religioznu netoleranciju ni fundamentalizam. Uostalom, njegovo djelovanje u *Cor unum* nije se nikada vodilo načelom da treba pomoći »svojima«, nego svakom čovjeku u nevolji. Pomoć se, naime, nikad ne smije svesti na ideologiju, kojoj je donekle podlegla marksizmom prožeta latinsko-američka teologija oslobođenja, često i nesvjesno. Istinska, evanđeljem prožeta vjera odgovor je na sva, pa i socijalna pitanja.

Stoga se kardinal u petom poglavlju bavi temeljnim pitanjima suvremenog svijeta i lažnim vrjednotama koje se u njemu promiču, osobito pod utjecajem Zapada. Tu se posebno osvrće na govor Benedikta XVI. o opasnosti da u tom svijetu i kršćanstvo i moral ne budu autentični. Pritom je uvjeren da Crkva mora ustrajati na svom moralnom učenju, koliko god bila izložena borbenom posvjetovnjačenju. I ne ustručava se tvrditi:

»Uz opasnost da šokiram, rekao bih da se zapadnjački kolonijalizam i danas nastavlja u Africi i Aziji, s većom snagom i izopačenošću, silovitim nametanjem lažnoga morala i prijetvornih vrjednota« (219).

Tu posebno ističe financijsko i političko promicanje rodne ideologije, po-bačaja i eutanazije kao kulture smrti, preziranje obitelji kao temelja svakog zdravog društva.

U šestom poglavlju razgovor tematizira pitanje postmodernoga svijeta i to pod Bernanosovom lozinkom: »Apsolutno se ništa ne razumije u modernoj civilizaciji ako se najprije ne prizna da je ona zapravo posvemašnja urota protiv svakog unutarnjeg života.« Tu kardinal na pitanje što misli o prosvjetiteljskom ateizmu i moralnom liberalizmu odgovara: »Danas Zapad živi kao da Bog ne postoji« (233). On priznaje da tajna zla u svijetu i u ljudima pojedinca može navesti na sumnju i na ateizam, da ona može voditi prema Nietzscheovu govoru o Božjoj smrti, ali je uvjeren:

»Moral, ljubav, sloboda, tehnika i znanje bez Boga su ništa. Čovjek može izgraditi i najljepša djela, ona će ostati tek kule od pijeska i prolazne stvari ako ne povezuju s Bogom« (238).

A suvremeni ateizam, koji poprima različite oblike, uvijek ima iste posljedice. On čovjeka smatra predmetom, odsječenim od duhovnih korijena i zasljepljenim svjetlima materijalnih dobara, želi izmijeniti njegovu narav. On možda više nije borben, ali je još podmukliji, sofisticiraniji od prijašnjega:

»Progoni se više ne izvode po nekadašnjim komunističkim koncentracijskim logorima, tim strašnim zatvorima u kojima je moj prethodnik u Conakryju, mons. Tchidimbo, bio u samici, mučen, ponižavan, čak i bez prava da slavi misu, tijekom pet prvih godina tamnovanja. Odonda je progon postao sofisticiraniji« (239).

Stoga Crkva ima zadaću da u vrijeme subjektivizma na primjeren način predstavlja i živi svoje istine. Pritom ona ne treba omekšavati zahtjeve evanđelja ili mijenjati Isusov i apostolski nauk i prilagođavati ga pomodnosti, nego treba isticati i svoju kršćansku filozofsku baštinu, razjašnjavati trojstvenu strukturu čovjeka iz ljubavi trojedinoga Boga, promicati dijalog vjere i razuma, upozoravati da demokracija bez priznavanja Boga postaje vlast izdvojenih i nejednakih, da diktatura relativizma ugrožava čovjeka kao i svaka druga, da apsolutiziranje slobode ugrožava samu slobodu, da se vjera i Crkva ne protive znanosti nego je prožimaju i oplemenjuju, više promicati nadu nego znanstveno-tehnički napredak. Osim toga, Crkva treba upozoravati na činjenicu da je, doduše, nestao sovjetski komunizam i njegova verzija egalitarizma, ali je na djelu egalitarizam, između ostaloga, i rodne ideologije, kao i pobožanstvenjenja zabave radi zabave. A samo odbacivanje Boga vodi prema potrazi za nadomjesnim oblicima, za magijskim obredima i različitim praznovjerjima, ali i prema nasilju koje se danas osobito očituje protiv kršćana.

U sedmom poglavlju kardinal sa svojim sugovornikom raspravlja o tome što zapravo znači »biti u istini«, što je vjera, kako u suvremenom svijetu razumjeti nadu, kako shvatiti kršćansku radost, a kako milosrđe, tko je Bog opraštanja, što je zajedništvo koje prožima čitavu povijest kršćanstva, što je molitva i kako moliti, što je kontemplacija i kako je prakticirati, što znači traganje za Bogom. I uvjeren je:

»Ako smo vjerni u svagdanjem strpljivom usmjeravanju duše prema božanskom svjetlu, zauzvrat ćemo postati prosvijetljeni, kao što cvijeće upija zrake sunca. Ispravno usmjerenje proizvodi red, ravnotežu, opuštenost i mir. Na taj način smo na putu svetosti, koji se sastoji u zanimanju za Boga, a ne samo za sebe, te u življenju njegove vječne ljepote« (299).

U osmom poglavlju sugovornici promišljaju otajstvo grijeha i velikih sumnja. Pritom na prvom mjestu dotiču pitanje pedofilije među crkvenim ljudima. Za kardinala nema dvojbe da je ona jedno od najsrasotnijih moralnih izopačenja, za koje ne nalazi nijednu riječ razumijevanja ili opravdanja. Tu je riječ o zastrašujućoj izdaji svega onoga što je evanđelje. No, on ovdje posvješćuje i činjenicu da nije uvijek jednostavno razotkriti pedofile budući da su oni razvili

snažnu taktiku prikrivanja, dok žrtve nerijetko šute. Pritom ne zaboravlja govoriti ni o pitanju zla kao takvoga, o demonima i o sotoni, za kojega kaže da je njegov najveći uspjeh kad uvjeri ljude da ne postoji. Kardinal čvrsto ostaje i uz crkvene definicije čistilišta i pakla, koliko god one ne bile egzaktne. I razumljivo mu je da sve to može voditi prema različitim sumnjama, prema pomrčini vjere, prema osjećaju da je Bog zaspao. Ipak, jedini ispravan odgovor za njega ostaje: »Unatoč trpljenjima, unatoč porazima, unatoč zlu, naša pobjeda je u našoj vjeri« (323).

U devetom poglavlju kardinal iscrpno predstavlja encikliku pape Franje *Evangelii gaudium* (Radost evanđelja). A radost za njega proizlazi iz biti kršćanske poruke, iz njezina ustrajnog praktičnog življenja. Stoga papa, prema kardinalu, i govori o misijskoj preobrazbi Crkve, koja mora pokazati da živi i širi radost. I upozorava da nju nikako ne donosi idolatrija novca, koja se proteže kroz cijelu povijest čovječanstva, ali zabrinjavajuću je razinu dosegla u zadnjih nekoliko godina. Pritom ističe da sve treba promatrati očima vjere i promicati duboku svećeničku duhovnost. Stoga kardinal tvrdi:

»Duhovna svjetovnost se skriva iza prividne religioznosti i duhovnosti, ali time nije ništa manje istinsko nijekanje Krista. Sin Božji je došao dati ljudima spasenja, a ne nekakva brza zadovoljstva u tapeciranim salonima i grimiznom baršunu. Onaj tko traži materijalno zadovoljstvo, pomodnu lagodnost ili vlastitu slavu, umjesto Kristove, radi za đavla. Tko se služi svećeničkom vanjstinom da bi više uživao u zemaljskim zadovoljstvima, zapravo je otpadnik. Tko zaboravlja da istinska vlast dolazi samo od Boga, poriče svoja obećanja dana na ređenju« (338).

On pritom ističe i evangelizacijsku snagu pučke pobožnosti o kojoj govori papa Franjo, prihvaća njegovo poimanje »kulta istine«, koja je zapravo Bog, kao i njegovo naglašavanje da je stvarnost važnija od ideja i ideologija, a nerastavljivost braka temeljna postavka katoličkog morala.

U desetom poglavlju s pomalo zagonetnim naslovom »Bog ne govori, ali mu je glas razgovijetan«, kardinal govori o svojoj Africi kao duhovnoj stijeni, o karitativnom djelovanju Crkve, o njezinim slabostima i o njezinom razumijevanju onih koji trpe, o uvjerenju da Bog i po iskrivljenim crtama piše pravo. Tu isto tako ističe da mu je Ivanovo evanđelje najdraže, izlaže što misli o monaškoj molitvi i kontemplativnom životu, o sigurnosti u Kristovu prisutnost, o svom poimanju svetosti, o anđelima, o svom djelovanju kao pročelniku Kongregacije za bogoštovlje i disciplinu sakramenata, o značenju liturgije kao takve. Pritom se ne ustručava i kritizirati neka stajališta njemačkoga kardinala Marxa i njegovu izjavu:

»Traganje za odgovornim teološkim razmišljanjem i primjerenim pastoralom vjernika rastavljenih ili ostavljenih i ponovno građanski vjenčanih javlja se posvuda u svijetu kao jedan od najhitnijih izazova obiteljskoga i bračnoga pastora la u kontekstu evangelizacije.«

Kardinal Sarah na to tvrdi:

»Jako cijenim kardinala Reinharda Marxa. Ipak, ta tvrdnja tako općenita čini mi se izrazom čiste ideologije koja se želi nametnuti na slobodnom tržištu cijeloj Crkvi. Prema mome iskustvu..., pitanje 'rastavljenih ili ostavljenih i ponovno građanski vjenčanih' nije tako gorući izazov za Crkvu u Africi i Aziji. Naprotiv, riječ je o opterećenju određenih zapadnih Crkava, koje bi htjele nametnuti rješenja koju zovu 'teološki odgovornima i pastoralno primjerenima', a koja duboko protuslove nauku Isusovu i crkvenom učiteljstvu« (387).

Na kraju, može se reći da razmišljanja kardinala Saraha djeluju teološki promišljeno, vjernički uvjerljivo, zapravo – osvježavajuće. Ona su jasna, prožeta vjerom i ljubavlju koje se hrane dubinom evanđelja i Kristova misterija. Nema tu onoga »ako« i »ali«, nego jasan govor o onome što čovjek može očekivati ako evanđelje živi, misli i osjeća autentično. I nema tu nikakve ideologije, netolerancije, zatucanosti ili »zastarjelosti«. Ali ima puno proživljene radosti, mira, smisla, puno onoga što pruža ustrajno i duboko komuniciranje s tajnom sveukupne stvarnosti, s Bogom. Pritom je zadivljujuće koliko on poznaje teologiju, filozofiju, povijest, politiku, društvene odnose, svoju Afriku, ali i Europu. Bahati zapadnjaci, oni koji Afrikancima rado drže lekcije, mogu ostati postidjeni veličinom izraslom na afričkom tlu. Jer, kardinal Sarah pokazuje: ako tko treba nekome dijeliti lekcije, onda ih Afrika može dijeliti Europi, a ne Europa Africi.